

نگاهی به نقدهای تذکره مجمع‌الخواص صادق بیگ افشار

Sâdık Bey Afşâr'ın *Mecma'ü'l-Havâs* Neşri Üzerine Gelen Eleştirilerin İncelenmesi

The Review of Critiques on the *Tadhkira Majma 'al-khawwas* of Sadegh Beg

Sepideh DARVISHI¹ 



چکیده:

صادق بیگ افشار از بزرگان اهل افشار و از مردان نامی و مشهور عهد شاه عباس صفوی است. او در دوره شاه عباس کبیر به کتابداری دربار منصوب می‌شود و به همین سبب به او لقب صادقی کتابدار اعطا می‌گردد. صادقی؛ شاعر، خوشنویس و نقاش زمانه و روزگار خود است، مهمترین کتابی که از او برجای مانده تذکره‌ی مجمع‌الخواص نام دارد که در شرح حال شعرا و پادشاهان و رجال نامدار دولت در عهد صفوی نوشته شده است. صادقی که خود ترک زبان (ایغور) بوده کتاب تذکره مجمع‌الخواص را در سال 1016 هجری به زبان ترکی جغتایی به رشته‌ی نگارش در آورده است. در سال 1327 شمسی دکتر عبدالرسول خیامپور با توجه به سه نسخه‌ای که در استانبول در دسترس ایشان قرار می‌گیرد این اثر ارزنده را برای اولین بار به زبان فارسی برمی‌گرداند که در دوره‌های مختلف این تصحیح و ترجمه با انتقاداتی از سمت پژوهشگران رو به رو شده است. این مقاله ضمن معرفی کوتاه کتاب مجمع‌الخواص صادقی افشار به حواشی ترجمه کتاب و نظریات و انتقادات سایرین پرداخته و همچنین با توجه به نظریات موجود و طرح شده از جانب پژوهشگران که در مقاله ذکر شده است در رابطه با نقد ادبی مواردی را بیان می‌نماید.

کلمات کلیدی: صادق بیگ افشار، مجمع‌الخواص، صادقی کتابدار، عبدالرسول خیامپور، تذکره فارسی.

¹Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of Persian Language and Literature,
Istanbul, Turkey

ORCID: S.D. 0000-0001-5972-1089

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Sepideh DARVISHI (PhD Student),
Istanbul University, Faculty of Letters, Department
of Persian Language and Literature, Istanbul,
Turkey
E-posta: darvishis330@gmail.com

Başvuru/Submitted: 23.05.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
05.06.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
09.08.2021
Kabul/Accepted: 15.08.2021

Atf/Citation: Darvishi, Sepideh. "The Review of Critiques on the *Tadhkira Majma 'al-khawwas* of Sadegh Beg". *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 39 (2021), 223-235.
<https://doi.org/10.26650/jos.2021.941489>

Öz

Sâdık Bey Afşâr, Afşâr ilinin ileri gelenlerinden ve Şâh Abbâs-ı Safevî döneminin meşhur isimlerinden biridir. Büyük Şâh Abbâs döneminde saray kütüphaneciliğine atanarak "Sâdıkî-i Kitâbdâr" lakabını almıştır. Zamanının şair, hattat ve ressamı olan Sâdıkî'nin kendisinden sonra geriye kalan en önemli eseri Safevî döneminin şairleri, padişahları ve devlet adamlarının biyografilerinin yer aldığı *Mecma'ü'l-Havâs*'tir. Kendisi de Türkî Zebân olan (Uygur) Sâdıkî, Tezkire-i *Mecma'ü'l-Havâs*'ı hicri 1016 yılında Çağatay Türkçesiyle yazmıştır. Şemsî 1327 yılında İstanbul'da elinde bulunan üç nüshaya göre Dr. Abdulresûl Hayyampûr bu değerli eseri ilk kez Farsçaya çevirmiş ve bu tashih ve tercüme çeşitli dönemlerde araştırmacılar tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Bu makalede Sâdıkî Afşâr'ın *Mecma'ü'l-Havâs* kitabı kısaca tanıtılırken aynı zamanda araştırmacıların kitabın tercümesini yönelik görüş ve eleştirilerine de yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sâdık Bey Afşâr, *Mecma'ü'l-Havâs*, Sâdıkî-i Kitâbdâr, Abdulresûl Hayyampûr, Farsça Tezkire

ABSTRACT

Sadegh Beg Afshar is one of the significant figures of the Afshar tribe and one of the men of the Shah Abbas Safavid era. During the reign of Shah Abbas the Great Sadegh Beg was appointed librarian of the court and was nicknamed "Sadeghi the Librarian." Sadeghi is a poet, calligrapher, and painter of his time. The most important book he left behind is the *Tadhkira Majma' al-khawas* in the biographies of poets, kings, and the aristocrats of the Safavid era. Sadeghi, who was Turkish-speaking (Uighur), wrote the book *Tadhkira Majma' al-khawas* in Chagatai in 1607 (1016 A.H). Abdul Rasul Khayyampoor retranslated the *Tadhkira* from Turkish to Persian for the first time in 1948. He used three different available versions of the book; however, some researchers have criticized his work. In this article, while introducing the *Majma' al-khawas* of Sadeghi Afshar, the critiques of this translation and some issues regarding the existing theories related to literary criticism have been discussed.

Keywords: Sadegh Beg Afshar, *Majma' al-khawas*, Sadeghi Librarian, Abdul Rasul Khayyampoor, Persian *Tadhkira*

EXTENDED ABSTRACT

Tadhkira Majma' al-khawas, written by Sadegh Beg Afshar in Chagatai in 1610 (1018 AH.), is a valuable work that describes the literary and social fame of the Safavid era. Sadegh Beg Afshar was a poet, calligrapher, and painter of the Safavid era and a great figure of the Afshar tribe. During the reign of Shah Abbas Kabir, Sadegh Beg Afshar was appointed as the librarian of the court and nicknamed "Sadeghi the Librarian."

Sadeghi wrote his famous book, *Tadhkira Majma' al-khawas*, emulating *Majalis al-Nafais* written by Amir Alishir Navai. *Tadhkira Majma' al-khawas* includes the biographies of 480 kings, poets, writers, and some other aristocracy from the beginning of the reign of Shah Ismail Safavid to the period of Shah Abbas Kabir. Furthermore, while Sadeghi describes the lives of others in the form of memoirs, he also incorporates his biography.

Understanding the social, literary, political, historical, and cultural status of the nobility of the Safavid era is essential for any researcher. The book *Tadhkira Majma' al-khawas* depicts the various conditions of the life of poets and famous people of the seventeenth century (tenth-century AH.). This book is a memoir while also telling history by describing kings, poets, writers, and others of high social class.

In 1948 (1327 SH), Abdul Rasul Khayyampoor published the Persian translation of *Tadhkira Majma' al-khawas* alongside some corrections to the book manuscript. Although, later, two Turkish scholars, Ibrahim Qutlugh and Ahmad Atash, criticized Khayyampoor's book. Firstly, in 1949 (1328 SH), Ibrahim Qutlugh wrote a critical article to express his opinion about Khayyampoor's book. One of the objections that Qutlugh had was that Khayyampoor's translation was not complete, and he had instead summarized the poets' biographies. Khayyampoor wrote an article to appreciate Qutlugh's viewpoints and stated his logic and reasons behind his book, ending their discussion.

Khayyampoor also responded to other critiques written in 1950 (1329 SH) by Ahmad Atas, another Turkish researcher. However, Ahmad Atash did not accept Khayyampoor's explanations and published another sharper and more ruthless article than the previous one. Khayyampoor's entire defense involved confronting Ahmad Atash's shocking report. Atash believed Khayyampoor used only one manuscript of *Tadhkira Majma' al-khawas* in his work,

while he should have examined all the existing versions of the book. In response, Khayyampoor explained the lack of time and the unavailability of other versions as a foundation of his decisions.

Moreover, in 1969 (1348 SH.), Ahmad Golchin Ma'ani published a two-volume book entitled *History of Persian Tadhkira*. In a section of the book, he introduced Sadeghi's *Tadhkira Majma' al-khawas* and expressed his viewpoints on Khayyampoor's translation.

In 2011 (1390 SH.), in collaboration with two other researchers, Sajjad Hosseini published an article, "Historical Importance of and Critique on *Tadhkira Majma' al-khawas*." In this article, they introduce the *Majma' al-Khawas* book in addition to criticizing Khayyampoor's book.

Furthermore, in 2012 (1391 SH), M. Ozhan Kushoglu, in his dissertation, explains Sadeghi Beg Afshar's life and *Majma' al-Khawas*. Kushoglu states Khayyampoor has used *The Azarbayjanian Scientists* book written by Mohamad Ali Tarbiat in his translation.

In conclusion, by reviewing the articles and works of other researchers, Abdolrasoul Khayyampoor's translation of the *Majma' al-Khawas* has minor weaknesses. However, because none of the other Persian writers and researchers have written a more accurate and complete translation of *Majma' al-Khawas*, Khayyampoor's book is still a fundamental source of Persian literature. In my viewpoint, Khayyampoor should have revised his book for later editions, but that has not happened.

مقدمه:

صادق بیگ افشار یا صادقی بیگ کتابدار در سال 940 هجری همزمان با سلطنت شاه طهماسب اول در تبریز نزدیک محله ورجو به دنیا آمد. وی در نظم و نثر فارسی صاحب قلم بوده و از نقاشان معروف عصر خود در مکاتب تبریز، قزوین و اصفهان به حساب می‌آید. پس از انتقال پایتخت صفوی از تبریز به قزوین صادقی نیز به قزوین مهاجرت می‌کند، آنچه پیداست وی در مخالفت با قزلباش‌ها به قلندری روی می‌آورد، در سیاحت قلندر مآبانه بوده که به دعوت حاکم همدان امیرخان موصولی در حینی عازم همدان می‌شود و به ملازمت امیر درمی‌آید. افشار در عهد شاه اسماعیل دوم وارد کتابخانه دولتی شده و بعدها به خاطر مهارتی که در خوشنویسی داشته از سمت شاه عباس به منصب کتابداری منصوب می‌گردد. او فردی عصبی مزاج، کم حوصله و تند خو بوده که علیرغم این خوی و حال تند با بسیاری از شعراء هم عصر خود همنشینی نموده و بر احوال آنان مسلط گشته است.

تذکره‌ی *مجمع‌الخواص* یکی از مهمترین آثار صادقی کتابدار است که در سال 1016 به نگارش درآمده و به گفته خود او همزمان با پادشاهی شاه عباس کبیر به پایان رسیده است. علیرغم اینکه صادقی از ایل ترک تبار افشار و زبان مادری‌اش ترکی ایغوری بوده، تذکره‌ی خود را به زبان ترکی جغتایی به نگارش درآورده است. نسخه‌هایی از این تذکره در کتابخانه دانشگاه استانبول، دانشگاه مرمره، کتابخانه نور عثمانیه، همچنین کتابخانه خصوصی حاج محمد آقای نخجوانی در تبریز و نیز نسخه شماره 2729 در کتابخانه مدرسه سپهسالار نگهداری می‌شود.¹

عبدالرسول خیامپور پژوهشگر و استاد دانشگاه تبریز در سال 1327 تذکره *مجمع‌الخواص* را از زبان ترکی به فارسی برگردانده و به گفته خود، شرح احوال مولف را از کتاب "دانشمندان آذربایجان" تألیف محمد علی تربیت (ص 212-213) نقل کرده است، گلچین معانی صاحب کتاب "تذکره‌های فارسی" معتقد است که خیامپور از جلد اول کتاب "تاریخ عالم آرای عباسی" (ص 127-128) نیز مدد جسته است. پس از انتشار ترجمه *مجمع‌الخواص* بحث‌هایی در نقد این ترجمه صورت گرفت و پژوهشگرانی چون احمد آتش و ابراهیم قوطلو در مقالاتی جداگانه انتقاداتی بر این اثر وارد کردند. به دنبال آن خیامپور نیز به دفاع از ترجمه و تصحیح خویش برخاسته و دفاعیاتی نوشته است. همچنین سالها بعد احمد گلچین معانی در کتاب "تذکره‌های فارسی" به ترجمه‌ی خیامپور و خصوصاً به مقدمه آن ایراداتی گرفته و اشتباهات اثر را با بیان این جمله توجیه نموده است: "البته گاهی از این اشتباهات به انسان دست می‌دهد، و تنها ذات خداوند از اشتباه بری است."²

نگارنده این مقاله قصد دارد ضمن معرفی کوتاه *صادقی بیگ افشار* و کتاب *تذکره‌ی مجمع‌الخواص*، به حواشی ترجمه کتاب پرداخته و نظریات و انتقادات چند پژوهشگر بر ترجمه‌ی فارسی *مجمع‌الخواص* را در این مخلص بگنجاند.

1. صادقی افشار

صادقی بیگ افشار مشهور به صادقی کتابدار در سال 1532 هجری در شهر تبریز متولد شد. به گفته خودش او منسوب به ایل خدابنده‌لو است. خانواده صادقی از طبقه‌ی نظامیان بودند و او نخستین فرد در خانواده بود که خود را به طبقه هنرمندان متصل کرده و شغل هنری را برگزید، با این وجود او همیشه خود را به طبقه‌ی نظامی دولت صفوی نسبت می‌داد. صادقی بیگ منظره فرهنگی دوگانه‌ای را در زندگی فردی و هنری خویش به نمایش می‌گذارد. او در عین حال که به اشرافیت نظامی ترکان تعلق دارد و اهل شمشیر است، وارد عرصه‌ی کار اهل قلم نیز می‌شود و از شمشیر و قلم ترکیبی نو پدید می‌آورد. وی در عین حال که سرشار از شور عاطفی لطیف و هنرمندانه است، خشم و خشونت نظامی‌گری را هم به کمال داشته و در رفتار و کردار خود بروز می‌دهد.³

صادقی در سال 1553 هجری، مدتی پس از مرگ پدرش به سوریه هجرت می‌کند. رفت آمد او به جلسات ادبی دولت عثمانی از آنجا شکل می‌گیرد. او در مدت اقامتش در حلب به واسطه دوست ترک و شاعرش باقی چلبی از

1 صادقی بیگ افشار، تذکره مجمع‌الخواص، تر. عبدالرسول خیامپور (تبریز: چاپخانه اختر شمال، 1327) مقدمه ص ۵-ه، -ز-.

2 احمد گلچین معانی، تاریخ تذکره‌های فارسی، ج2 (تهران: انتشارات کتابخانه سنایی، 1363) 135.

3 یعقوب آژند، مفاخر هنری ایران، ج7، صادقی بیگ افشار (تهران: انتشارات امیر کبیر، سال 1386) 17.

محافل فرهنگی آن روز عثمانی بهره برده و با آنها مراداتی پیدا می‌کند. بعد از چندسال به بغداد رفته و مدتی در آنجا اقامت کرده، سپس به ایران بازمی‌گردد و در شهرهای مختلفی همچون همدان و اصفهان زندگی می‌کند و در اصفهان چشم از جهان فرو می‌بندد. صادقی؛ نقاش عهد صفوی، در مکاتب دوم تبریز، قزوین و اصفهان فعالیت داشته است. او شعر هم می‌سروده و مهم‌ترین کتابی که در حوزه‌ی نگارگری به نظم در آورده؛ قانون الصور، شامل 205 بیت است. آثار دیگر صادقی افشار شامل:

حظیّات - رساله سهو اللسان (در باب اشعار فیضی دکنی) - ترجیع بندها و قانون الصور نقاشی (منظوم در بحر خسرو و شیرین نظامی در باب فنون نقاشی) - زبده الکلام (مجموعه‌ای از قصاید فارسی) - دیوان غزلیات (ترکی و فارسی) - سعد و سعید (عاشقانه بروزن خسرو و شیرین نظامی) - مقالات و حکایات (بر وزن مخزن الاسرار نظامی و بوستان سعدی) - مثنوی فتح نامه عباسی (فتح نامه عباس نامدار یا عباس نامه) - قطعات - مجموعه منشآت و مکاتبات - مثنوی هجو محمد بیگ مذاقی - مرثیه‌ها - ترکیب بندها - تذکره الشعرا (رباعیات معمایی) - هجو حیدری و ملامت (ترکی و فارسی) می‌باشد.

2. تذکره مجمع الخواص

کتاب تذکره مجمع الخواص شرایط گوناگون زندگی شعرا و نامداران. قرن دهم هجری را به روشنی به تصویر می‌کشد. شناخت وضعیت اجتماعی، ادبی، سیاسی، تاریخی و فرهنگی نامداران عصر صفوی برای هر پژوهشگری حایز اهمیت است. توصیفات این کتاب در وصف حال پادشاهان، شاعران، ادیبان و سایر طبقات اجتماعی از طرفی تذکره و از جانب دیگر کتابی تاریخی به شمار می‌آید. مجمع الخواص شامل یک مقدمه، هشت مجمع و یک خاتمه است.⁴ در این کتاب، صادقی ضمن توصیف زندگی دیگران به صورت خاطره نگاری به شرح حال خویش نیز پرداخته است. افشار در مقدمه کتاب خود نوشته است: "تا کنون از طرف نویسندگان ترک و ایرانی چندین تذکره شعرا نوشته شده است، مانند روضه‌ای از بهارستان جامی و مجالس النفایس، برای تداوم و گسیخته نشدن این رشته من هم تذکره‌ای در باب شعرای هم‌عصر خود به شکل مجالس النفایس در هشت مجمع نوشته و آن را مجمع الخواص نامیدم و این کتاب در عهد شاهنشاه جوان‌بخت شاه عباس به پایان رسیده است."⁵

صادقی این کتاب مشهور خود را به تقلید از مجالس النفایس اثر امیر علیشیر نوایی تألیف کرده است و شامل شرح حال چهارصد و هشتاد شاعر از ابتدای عهد شاه اسماعیل صفوی تا دوره شاه عباس کبیر است.⁶ علیرغم اینکه زبان مادری صادقی ترکی ایغوری است او همانند اثر نوایی کتاب خود را به زبان ترکی جغتایی، در سال 1016 قمری به رشته تحریر درآورده است. نسخه‌های (م)، (ن) و (د) این اثر در استانبول موجود است، نسخه (د) از لحاظ تاریخی از سایر نسخ قدیمی‌تر بوده و همان اثری است که خیامپور را به صرافت ترجمه انداخت.

در سال 1327 شمسی عبدالرسول خیامپور ترجمه‌ی فارسی مجمع الخواص را به چاپ رسانید. او در مورد ترجمه این اثر گفته است: "من از سه نسخه‌ای که در دست‌رسم بود صحیح‌ترین نسخه⁷ را که به سال 1016 یعنی در زمان حیات مولف و کمی بعد از وفات او استنساخ شده بود برای ترجمه انتخاب کردم و نسخه‌های دیگری از کتاب در بعضی کتابخانه‌های استانبول و همچنین کتابخانه خصوصی حاج محمد آقای نخجوانی در تبریز و نیز نسخه شماره 2729 در کتابخانه مدرسه سپهسالار موجود است."⁸

4 معانی، تاریخ تذکره‌های فارسی، 132.

5 افشار، تذکره مجمع الخواص، 5.

6 محمد علی تربیت، صادقی افشار، مجله ارمان، دوره دوازدهم، شماره 1، فروردین (1310) 8.

7 از نظر خیامپور نسخه دانشگاه (یونیورسته) که به اختصار نسخه (د) معرفی شده از سایر نسخ معتبرتر است زیرا از لحاظ تاریخی از بقیه قدیمی‌تر و متعلق به سال 1016 هجری است. به گفته خیامپور، وی این نسخه را ترجمه نموده و با دو نسخه دیگر تطبیق داده و تفاوت نسخ را در پاورقی‌های کتاب ذکر نموده است.

8 عبدالرسول خیامپور، انتقاد بر انتقاد، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، دوره 4، شماره 25-26، بهمن (1330) 85.

فهرست مندرجات تذکره مجمع‌الخواص ترجمه‌ی خیامپور بدین شرح است:

فهرست مندرجات: صفحه ب-، مقدمه مترجم: صفحه ج- تا ی-، مقدمه مولف: ص 6-2، مجمع اول در ذکر پادشاهان معاصر (10 تن): ص 20-7، مجمع دوم در ذکر شاهزادگان (7 تن): ص 28-21، مجمع سوم در ذکر ارکان سلطنت از ترکان (10 تن): ص 38-29، مجمع چهارم در ذکر ارکان سلطنت از ایرانیان (23 تن): ص 39-62، مجمع پنجم در ذکر فرزندان ارکان سلطنت از ترک و ایرانی (15 تن): ص 63-73، مجمع ششم در ذکر سادات (35 تن): ص 74-101، مجمع هفتم در ذکر شعری از ترکان که در زبان ترکی و فارسی و عربی قدرت سخنوری داشته اند (68 تن): ص 102-130، مجمع هشتم در ذکر شعرای معاصر از ایرانیان (202 تن): ص 131-313، خاتمه در ذکر خود مولف: ص 314-317، فهرست شعرا (به ترتیب الفبا)، ص 318-324، غلطنامه: ص 325-327⁹

3. ترجمه مجمع‌الخواص و حواشی آن

در پی انتشار این کتاب، انتقادهای مکرری از سوی پژوهشگران بر ترجمه و موکداً بر مقدمه‌ی کتاب که به قلم مترجم نگاشته شده، وارد آمده است. این ترجمه نه تنها در همان سالهای ابتدایی انتشار به نقد کشیده شد، بلکه سالیان بعد نیز پژوهشگران و مولفانی چند، آن را مورد انتقاد قرار داده‌اند. هر جا که سخن از تذکره مجمع‌الخواص صادقی به میان می‌آید تمام نظرها ابتدا به سوی تنها ترجمه‌ی فارسی این کتاب یعنی اثر عبدالرسول خیامپور جلب می‌شود. گرچه بسیاری از انتقادات وارد است اما گاهی تکرار نقدهای پیشین بوده و به الزام تکرار، دیگر انتقاد موثری به حساب نمی‌آید.

1.3 ابراهیم قوطلوق

یکی از منتقدین این اثر ابراهیم قوطلوق است که در مجله زبان و ادبیات ترکی دانشکده ادبیات استانبول مقاله‌ای در انتقاد به ترجمه مجمع‌الخواص به چاپ می‌رساند.¹⁰ خیامپور بر این عقیده است که انتقاد قوطلوق بر شیوه‌ی عملی ترجمه است. قوطلوق بیان می‌دارد که شرح حال و آثار مولف توسط خیامپور مختصر نویسی شده و مترجم در کتاب خود اهمیت تذکره را شرح نداده است. همچنین اضافه می‌کند مترجم بین سه نسخه‌ی موجود مجمع‌الخواص اختلافاتی که از اهمیت کمتری برخوردار بوده‌اند را حذف کرده و با این کار تمام اختلاف نسخ موجود را ذکر ننموده است. او در مورد مقدمه کتاب بر مترجم انتقاد کرده و مقدمه را بسیار مختصر و خارج از شأن کتاب می‌داند. قوطلوق اشاره می‌کند که خیامپور در قسمت‌هایی کلمه‌ای را تحریف شده عنوان می‌کند که اغلب این قسمت‌ها نادرست است، زیرا اغلب آنها در مقام مشارالیه (اسم بعد از اسم اشاره) قرار گرفته‌اند و مترجم بعد از هر اسم اشاره، مشارالیه آن را هم بر متن افزوده است، در حالی که در زبان ترکی به چنین تکراری نیاز نیست.¹¹

اما خیامپور در جوابیه خود که تحت عنوان تشکر و اعتذار در نشریه دانشکده ادبیات تبریز¹² منتشر کرده است بجز اعتراض قوطلوق به مختصر نویسی و مقدمه، بقیه ایرادات وی را رد می‌کند. خیامپور دلیل خود را ضیق وقت عنوان داشته و عدم توجه به اختلاف نسخ و نیز مختصر نویسی را پذیرفته، چنین می‌نویسد: نسبت به اعتراض اول و دوم باید اعتراف کنم که حق به جانب آقای ابراهیم قوطلوق است؛ ولی ضیق وقت و عجله‌ای که در کار بود فرصتی به من نمی‌داد، استنساخ و تطبیق نسخه‌ها با همدیگر در دو ماه آخر اقامت من در استانبول صورت گرفت و در آن روزها بایستی هر چه زودتر کارهایم را تمام می‌کردم و به ایران برمی‌گشتم، هنگام طبع و نشر کتاب هم که در تعطیلات تابستان ۱۲۲۷ انجام یافت، در مدت دو ماه بایستی هم کار پاکنویسی نسخه‌ای را که بیشتر از سیصد صفحه بود انجام می‌دادم، هم فرم‌هایی را که از مطبوعه می‌فرستادند دست کم سه بار غلط‌گیری می‌کردم و هم مقدمه‌ای برای کتاب تهیه

9 افشار، تذکره مجمع‌الخواص، ب-.

10 Kutluk, İbrahim. "Türkolojiji İlgilendiren Yayınlar Arasında İran'da", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3 (2-3), (1948): 577-580.

11 Kutluk, *Türkolojiji İlgilendiren Yayınlar Arasında İran'da*, 578.

12 عبدالرسول خیامپور، تشکر و اعتذار، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، دوره 3، شماره 19، 20-19، خرداد و تیر (1329) 97.

می‌نمودم. این بود که نه در موقع استتساخ توانستم تمام اختلافات را قید کنم و نه در موقع طبع کتاب ممکن شد که شرح حال مفصلتری برای مولف تهیه نمایم.

اما در ارتباط با حذف قسمت‌هایی از کتاب تذکره مجمع‌الخواص اعتراض قوطلوق را وارد نمی‌دانند. او معتقد است که در ترجمه، هیچ قسمتی حذف نشده است مگر در مواردی که از نوع ادبیات محض بوده و مطلب خاصی در بر نداشته است. خیامپور نظر ناقد نسبت به اسم اشاره و مشارالیه را رد کرده و دلیل چنین پنداری را تصحیحات وی در برخی صفحات نظیر صفحات 235، 237 و 301 می‌داند. او می‌گوید که در این تصحیحات هیچ اسمی به متن اضافه نکرده است و با ذکر مثال‌هایی ادعای خود را ثابت می‌کند. همچنین در این مورد می‌نویسد: هر چند مدعی نیستم در تمام تصحیحات و اظهارات خود راجع به تحریفات کتاب راه صواب پیموده‌ام ولی به خصوص این اعتراض را قبول ندارم.¹³ در مجموع خیامپور بجز مورد مختصر نویسی، باقی ادعاهای قوطلوق را بی اساس می‌داند و با این حال از وی عذرخواهی می‌کند. قوطلوق جوابیه‌ای در رد توضیحات خیامپور ارائه نموده و موضوع بسته می‌شود. اما مدتی بعد پژوهشگر دیگری به خیامپور معترض شده و مقاله‌ای در نقد مجمع‌الخواص منتشر می‌کند. او احمد آتش است.

2.3 احمد آتش

احمد آتش پژوهشگر ترک اولین بار در مجله اوریناس نقد خود را منتشر می‌کند.¹⁴ آتش بیان می‌دارد که مترجم مجمع‌الخواص، شرح حال صادقی را در مقدمه ذکر نموده لیکن این شرح حال را به ترتیب رخداد ذکر نکرده و از نظم معقولی برخوردار نیست. او عقیده دارد خیامپور همانگونه که در نسخه‌ی اصلی مجمع‌الخواص ذکر شده؛ بدون هیچ ترتیبی، شرح حال را به صورت پراکنده آورده است.

یکی دیگر از ایراداتی که آتش وارد آورده عدم توجه مترجم به سایر نسخه‌هاست، وی معتقد است که خیامپور فقط از یک نسخه بهره جسته است. آتش بیان می‌دارد که خیامپور در اثر خود به تفاوت نسخ توجه نکرده و بجز در اوایل کتاب در جای دیگر به هیچ اختلاف نسخه‌ای اشاره نشده است. همچنین نمونه‌ای از صفحات 14 و 15 را مثال زده که با دو نسخه (م) و (د) که در استانبول موجود است، متفاوت بوده و اختلاف‌هایی در آنها دیده می‌شود. ناقد همچنین با دست گذاشتن بر روی یک سری عبارات و کلمات، مترجم را به نگارش اشتباه متهم نموده و در مقاله‌ی انتقادی خود شکل صحیح کلمات را ذکر می‌کند. آتش بر استفاده‌ی کلمه‌ی «خواندکار» به جای «خداوندکار» تاکید کرده و صحیح آن را «خداوندکار» می‌داند. وی قصد دارد طبق نظر خود بگوید که به جای کلمه «مطلع» (matla') باید «مطلعی» (matla'-ni) باشد، او ادامه می‌دهد در سطر 13 از صفحه‌ی 14 کلمات «تخلص نی» و «تخلص دین» نوشته شده در حالی که در نسخه (د) به جای آن کلمه‌ها «مخلص نی» و «مخلص دین» آمده است و این اختلاف نسخه باید به صورت پاورقی در کتاب ذکر می‌شد. آتش همچنین در مورد به کار بردن کلمه «اولمایوپدور» (Olmayuptur) به جای «بولمایوپدور» (Bulmayuptur) نظریاتی ارائه داده و شکل درست کلمه را عنوان می‌کند.¹⁵ او معتقد است اگر خیامپور حرفه‌ای‌تر عمل کرده و به سایر نسخ نیز رجوع نموده بود، قطعاً امکان گزینش واژه درست را پیدا کرده و کلمات نادرست را به‌کار نمی‌برد.

خیامپور در مقاله‌ای تحت عنوان *انتقاد بر انتقاد*¹⁶ که در نشریه دانشکده ادبیات تبریز به چاپ رسانده به ادعاهای آتش پاسخ می‌دهد. او اولین ادعای منتقد مبنی بر ترتیب صفحات و شرح حال صادقی را نادرست می‌داند. مترجم ضمن تشریح تقسیم‌بندی زندگی مولف و ارجاع آتش به صفحات ح <، ط > و ی < ادعای او را رد می‌کند. وی با ذکر شماره صفحاتی از ترجمه خویش، توجه آتش را به تفاوت شماره صفحات در این اثر با اصل کتاب معطوف داشته و این را دلیلی بر رد ادعای او می‌داند. همچنین اذهان می‌دارد که در کتاب 317 صفحه‌ای که وی ترجمه کرده است حداقل

13 خیامپور، *تشکر و اعتذار*، 97.

14 Ahmet Ateş, "Review of Review of Taḍkire-i macma' al-xawāṣṣ ba-zabān-I", *Oriens*, Sayı 3, (1950), 184-187.

15 Ateş, *Review of Review of Taḍkire-i macma' al-xawāṣṣ zabān-I*, 184-187.

16 خیامپور، *انتقاد بر انتقاد*، ص 88-83.

در 180 صفحه با ذکر پاورقی به توضیح اختلاف‌ها پرداخته شده‌است. او ضمن بررسی مثالی که منتقد در این مورد عنوان کرده است، ذکر اختلاف نسخه را در صفحات 14 و 15 کتاب غیر ضروری دانسته و اضافه می‌نماید: در مقدمه گفته‌ام که فقط اختلاف‌های مهم تطبیق نسخ را در پاورقی‌ها ذکر کرده‌ام.

خیامپور در مورد کلماتی که آتش بر آن‌ها اعتراضاتی وارد کرده توضیح می‌دهد. برای مثال درباره کلمه «خواندکار» می‌نویسد که این کلمه در نسخه اساس به شکل «خواندکار» به کار رفته است و در نسخه‌ی کلیات صادقی هم (صفحات 431، 650، 719 از کلیات) در تمام موارد «خواندکار» آمده است. در نسخه‌های (ن)، (م)، (د) هم کلمه «خونکار» ذکر شده است. و نیز می‌گوید: از چهار نسخه موجود فقط در یک نسخه و در یک قسمت آن «خداوندکار» نوشته شده که قید آن ضرورتی نداشت. در نسخه اصلی همه جا کلمه «تخلص» به جای «مخلص» آمده است و حتی یکبار هم کلمه «مخلص» استفاده نشده است. خیامپور برای اثبات ادعای خود در پاورقی صفحه 97 به ذکر 6 مثال اکتفا کرده است. و نیز با ذکر شماره صفحات اشاره کرده که در کلیات صادقی نیز همه جا واژه «تخلص» استفاده شده، در نسخه‌های (ن)، (م) و (د) نیز فقط در صفحه 14 کلمه «مخلص» به کار رفته است که بعید نیست از تصرفات نساخ باشد. مترجم همچنین معتقد است که کلمه «مخلص» در زبان ترکی استانبولی کاربرد داشته و جایگزین این واژه در ترکی جغتایی احتمالاً واژه «تخلص» است. خیامپور درباره ادعای آتش مبنی بر اشتباه به کار بردن کلمه «اولمایوپدور» می‌گوید: نسخه (د) غلط است نه نسخه متن، به این دلیل که ترکی جغتایی از دسته «بولماق»¹⁷ bolmak است نه از دسته «اولماق»¹⁸ olmak پس لازم است به جای «اولمایوپدور» (Olmayuptur) عبارت «بولمایوپدور» (Bulmayuptur) باشد. علاوه بر این خیامپور نوشته است که آقای آتش کلمه‌ی «او» را در نسخه متن بی مورد دانسته، علتش این است که این واژه را به شکل „o” خوانده و به لغت نامه هم مراجعه نکرده است در غیر این صورت متوجه می‌شد که کلمه مزبور „o” نیست بلکه „aw” است. او به عبارتی از لغت نامه زنکر اشاره کرده و نیز آتش را به لغت نامه شیخ سلیمان افندی ارجاع داده است. خیامپور همچنین می‌نویسد: این کلمه در هر سه نسخه و نیز در کتاب کلیات در چند جای دیگر هم به شکل «او» به کار رفته است. وی در پایان عقیده خود را مبنی بر رد ادعای ناقد ابراز داشته و معتقد است که قصوری صورت نگرفته بلکه منتقد دقتی را که لازمه انتقاد است به کار نبرده است.¹⁷

اما ماجرا به همین جا ختم نمی‌شود. احمد آتش نظریات خیامپور در مقاله‌ی *انتقاد بر انتقاد* را نه تنها کافی نمی‌داند بلکه مستندات بیشتری برای اثبات ادعای خود ارائه می‌دهد. او مجدداً در مجله تاریخ استانبول¹⁸ مقاله‌ای تحت عنوان *مجمع‌الخواص* مبنی بر رد جوابیه خیامپور منتشر می‌کند. این مقاله مفصل‌تر از مقاله‌ی قبلی است و اینگونه برمی‌آید که آتش این بار قصد نقد ندارد، گویی در یک مناظره‌ی جنجالی مترجم کتاب *مجمع‌الخواص* را متهم کرده است. آتش در مورد شرح حال صادقی ضمن بررسی تقسیم بندی خیامپور در مقاله‌ی *انتقاد بر انتقاد* می‌گوید: از نظر خیامپور زندگی صادقی در چهار قسمت خلاصه شده:

الف) دیدار مولف با برخی شعرا و دیگران

ب) نظریه او دایر بر سرایش اشعار

ج) نقاش شدن

د) دندانپزشکی (حجامی) ...¹⁹

حتی بر مبنای اینکه این یک ترتیب منطقی باشد هشت مورد اول از این قرار است: 15. 58. 66. 126. 233. 239. 245. 305 و من فکر می‌کنم خیامپور این تعداد صفحات را مطابق صفحات ثبت شده پذیرفته است. اما در سایر موارد ترتیبی منطقی اتخاذ ننموده است. وی همچنان بر ادعای قبلی خود پافشاری نموده و پاسخ خیامپور را نادرست می‌داند. او در مورد کلماتی که در مقاله‌ی اول خود اشاره کرده بود نیز جوابیه را نادرست دانسته و اضافه بر آن عبارات تازه‌ای از کتاب را به باد انتقاد می‌گیرد. آتش می‌گوید: خیامپور می‌توانست به طور واضح بگوید اگر به جای کلمه

17 خیامپور، *انتقاد بر انتقاد*، 84-83.

18 Ahmet Ateş, "Mecma' al-havas", *Tarih Dergisi*, Sayı (1953), 183-187.

19 خیامپور این ترتیب را در مقاله *انتقاد بر انتقاد* آورده است.

«خداوندکار» کلمه‌ی «خواندکار» را به کار برده‌ام به این دلیل است که من اصلاً نسخه متن را تصحیح نکرده‌ام و این همه توضیحات اضافی و اثبات این موضوع زحمت بیهوده بود. او خیامپور را اینگونه نقد می‌کند که تصحیح‌کنندگان ممکن است یک شکل درست را خراب کرده و یک شکل نادرست را درست کنند. در نسخه (د) «مطلعی» نیست و کلمه‌ی «مطلع» را در شکل خواندن خراب نوشته‌اند. در واقع وقتی در نسخه (ن) به‌طور واضح این کلمه «مطلعی» نوشته شده چه نیازی به این همه کلنجار است؟

آتش همچنین در مقاله جدید خود اضافه می‌کند: خیامپور در صحبت‌هایش اشاره کرده که این اثر را در مدت زمان کوتاهی آماده کرده‌است اما در هر حال باید به نسخه‌های دیگر نظیر نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های استانبول و اروپا و نیز حتی نسخ موجود در ایران که حداقل دو نسخه موجود است نیز رجوع کرده و استناد می‌نمود. اما ظاهراً وجود آنها بی‌خبر بوده است. منتقد در مقاله اعتراضی خود می‌نویسد: اگر من به جای خیامپور بودم به جای عبارت «عساکر نصرت فرجام» در صفحه‌ی 19 از عبارت «عساکر نصرت مآثر» که در نسخه (د) موجود است، استفاده می‌کردم. وی همچنین با ذکر سه کلمه دیگر از خیامپور ایراد گرفته و برای آن کلمات با توجه به نسخه‌های (د) و (ن) کلمه‌های جایگزین پیشنهاد می‌دهد، آن سه عبارتند از: «ایماس» به جای واژه‌ی «ایرماس»، «حاتم» به جای واژه‌ی «خاتم» و به کار بردن ترکیب «همت و سخاوتی» به جای «همت سخاوتی».²⁰

اینجاست که خیامپور با خواندن مقاله کاملاً اعتراضی، نه انتقادی آتش به دفاع از خود برخاسته و با شرح و بسط در مقاله‌ای تحت عنوان مجمع الخواص که در نشریه دانشکده ادبیات تبریز²¹ به چاپ می‌رساند، تمام قد در برابر آتش می‌ایستد. او می‌گوید در ارتباط با ترتیب شرح حال و اختصار در مقدمه از آنجایی که در مقاله‌ای مجزا به توضیح پرداخته و در جواب ابراهیم قوطلوق مقاله‌ای نوشته است، لزومی به دوباره‌گویی نمی‌بیند و ضمن اینکه آتش را به آن مقاله ارجاع می‌دهد اضافه می‌کند که اگر هم موارد ذکر شده درست باشد متناقض با اصل ترتیب نیست و نیز اینکه از ماده 8 به بعد، به هم خوردن ترتیب صفحات خود دلیلی بر صورت پذیرفتن ترتیب در ذکر است.²² خیامپور در مورد 8 ماده اول با تفکیک موارد و ذکر مواد پاسخ خود را بیان داشته است. همچنین مترجم ضمن ذکر شماره صفحاتی توجه منتقد را به این موضوع معطوف می‌دارد که در صفحات قید شده آن چیزی که آتش به عنوان اختلاف نسخ جستجو می‌کند موجود است. اما هدف، تصحیح لغات مغلوپ متن بوده است. خیامپور در جوابیه خود با تفصیل به شرح این مورد پرداخته است. او بیان می‌دارد: «اگر من در مقدمه کتاب از سایر نسخ سخنی نگفتم دلیل بر بی‌اطلاعی بنده از وجود آنها نیست بلکه همانگونه که در مقدمه به این موضوع اشاره کرده و نوشته‌ام؛ چون تحقیق کردم، دیدم دو نسخه دیگر نیز از این تذکره در دسترس است. در مورد نسخه تبریز هم به علت انقلاب اخیر آذربایجان صاحب نسخه آن را از تبریز به تهران منتقل کرده بود. من از ایشان خواهش کردم که آن نسخه را به دستم برسانند اما متأسفانه بعد از انتشار کتاب به دستم رسید.»²³ در مورد شکل صحیح برخی از کلمات خیامپور می‌نویسد که «آقای آتش کم لطفی می‌فرمایند و من حقیقت را اظهار داشته‌ام.»²⁴ از جوابیه چنان بر می‌آید که منظور خیامپور از کم لطفی آتش، ابران تعجب بسیار از شیوه‌ی انتقاد و عملکرد وی در مورد این موضوع است. به گفته خیامپور آقای آتش از حقیقت کاملاً منحرف شده است لذا چنین می‌نویسد: «اولاً چنانکه مصحح نادرست را درست می‌کند اما ممکن است به قصد تصحیح نادرست را به شکلی دیگر نادرست بنویسد. حتی ممکن است درست را به خیال آنکه نادرست است نادرست کند. در نسخه (د) این کلمه طور نیست که انگار کاتب در ابتدا «مطلی» نوشته سپس متوجه اشتباه خود شده آن را به «مطلعی» تغییر داده است اما در هر حال «مطلعی» نیست. وی می‌گوید در مورد نسخه (ن) واضح است در واقع اعتراض بر آقای آتش وارد است نه بر ما! ایشان مادامیکه نسخه (ن) را در دسترس داشتند، درست‌تر آن بود که به آن رجوع کنند. اما در اولین مقاله خود فقط از

20 خیامپور، انتقاد بر انتقاد، 185-183.

21 عبدالرسول خیامپور، مجمع الخواص، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، دوره ششم، شماره 29، بهار 1333، 128.

22 خیامپور، مجمع الخواص، 123.

23 خیامپور، مجمع الخواص، 123.

24 خیامپور، مجمع الخواص، 123.

اختلاف نسخه (د) بحث کرده بودند و از نسخه (ن) بحثی به میان نیاوردند.²⁵ او در قسمتی از جوابیه خود می‌گوید: نمی‌دانم چرا "عساكر نصرت مآثر" به "عساكر نصرت فرجام" ترجیح دارد؟ شاید به خاطر این باشد که در آنجا کلمه عساكر با "ص" نوشته شده است و عنوان می‌کند که از نظر او این اعتراض وارد نیست. خیامپور ضمن ارجاع آتش به کتاب "مبانی اللغه" اثر میرزا مهدی خان استرآبادی (چاپ هندوستان) می‌افزاید که کلمه "ایماس" بر طبق کتاب تذکره الخواص از پنجاه مورد ذکر شده فقط در پنج جا به‌کار رفته و "ایرماس" استفاده شده است. او ضمن ذکر موارد یاد شده نظر آتش را غیر قابل قبول اعلام می‌کند. در مورد کلمه "خاتم" وی می‌افزاید روش ما طبق اصل یک، آن بوده است که در متن هیچ تصرفی ننماییم و حتی نقطه‌ای کم و زیاد نکنیم اگر چه صد در صد غلط باشد. او "خاتم" را از متن اصلی می‌داند و اما نظر آتش در مورد کلمه "همت سخاوتی" را درست دانسته و آن را مشمول اصل 4 می‌داند.²⁶ از ظواهر امر پیداست که مجادله‌ی آتش و خیامپور با این مقاله خاتمه یافته است.

3.3 احمد گلچین معانی

در اواخر دهه‌ی چهل خورشیدی، احمد گلچین معانی یک دوره کتاب دو جلدی تحت عنوان "تاریخ تذکره‌های فارسی" به نشر می‌رساند. ایشان در قسمتی از کتاب به معرفی تذکره مجمع‌الخواص صادقی پرداخته و سپس در مورد ترجمه‌ی خیامپور نظریات خویش را بیان نموده است.²⁷ صاحب تاریخ تذکره‌های فارسی به یکی از پاورقی‌های ترجمه‌ی مجمع‌الخواص انتقاد کرده و می‌افزاید: خیامپور در پاورقی ترجمه‌ی مجمع‌الخواص از ده تذکره نام برده و بیان داشته است که صادقی می‌توانست از این تذکره‌ها نام ببرد. اما در تذکره بودن آثاری که خیامپور ذکر کرده است، شک است. گلچین معانی معتقد است که "چهار مقاله" و "مونس الاحرار فی دقایق الأشعار" در ردیف تذکره‌های فارسی قرار نمی‌گیرند. وی همچنین می‌افزاید: خیامپور در پاورقی ترجمه‌ی مجمع‌الخواص از "تذکره محمد خوافی" نام برده است، اما نگارنده چنین تذکره‌ای سراغ نداشته و محمد خوافی متوفی 824 را نمی‌شناسد. به گفته گلچین معانی اولین کسی که نام محمد خوافی را به قلم آورده حاجی خلیفه است که او به اشتباه ذکر کرده و متأسفانه خیامپور بدون توجه به صحت و سقم، این اطلاعات اشتباه را دوباره تکرار نموده است. اگر مقصود از محمد خوافی، مجد خوافی باشد باز هم اشتباه است، زیرا مجد خوافی صاحب "روضه الخلد در معارضه گلستان" است نه مولف "تذکره الشعرا".

احمد گلچین معانی در کتاب خود نوشته است: خیامپور تاریخ برخی از تذکره‌هایی را که در پاورقی ترجمه مجمع‌الخواص ذکر کرده، غلط نوشته است. او این تذکره‌ها را نام برده و در اثر خود به تصحیح تاریخ آنها پرداخته است. این تذکره‌ها عبارتند از:

"الباب الالباب" که در سال 618 نگارش شده و خیامپور تاریخ آن را بین 600 تا 625 هجری نوشته است.

"جواهر العجایب" که در پاورقی تاریخ 947 هجری آمده اما تاریخ صحیح آن 963 هجری است.

"نفایس المآثر" که تاریخ صحیح نگارش آن 963 هجری می‌باشد اما 947 هجری نوشته شده است.

"خلاصه الأشعار" را خیامپور 982 ذکر کرده اما تاریخ نگارش آن 973 تا 998 هجری است.

"هفت اقلیم" که تاریخ صحیح نگارش آن 1002 هجری است اما در پاورقی 1004 آمده است.²⁸

گلچین معانی در کتاب خود آورده است که مترجم کتاب مجمع‌الخواص شرح احوال مولف را از کتاب "دانشمندان آذربایجان" (ص. 213-212) و "تاریخ عالم آرای عباسی" جلد 1 (ص. 128-127) نقل کرده و مستخرجاتی از متن اصلی مجمع‌الخواص را به دنبال آن آورده است که بعضی از مستخرجات به غلط تعبیر شده؛ نظیر دندان کشی صادقی و دستگاه حمامی، وی در اثر خویش به‌طور مفصل به این موضوع پرداخته است.

او همچنین نظر خود در مورد کتاب تذکره مجمع‌الخواص را به روشنی بیان داشته و نوشته است: "اگرچه تراجم

25 خیامپور، مجمع‌الخواص، 128.

26 خیامپور، مجمع‌الخواص، 128.

27 معانی تاریخ تذکره‌های فارسی، 132_140.

28 معانی تاریخ تذکره‌های فارسی، 134.

مجمع *الخواص* غالباً مختصرست، ولی چون مولف آن اهل مجامله و مآدنه نبوده و از تعارفات و زیاده‌گویی‌ها دوری جسته است، مختصر او از مفصل دیگران بهتر است و بیشتر مطالب قابل استفاده دارد.²⁹

4.3 سجاد حسینی و دیگران

در سال 1390 خورشیدی سجاد حسینی با همکاری دو تن دیگر مقاله‌ای تحت عنوان "اهمیت تاریخی و نقد ترجمه مجمع *الخواص*" نوشته است.³⁰ در آن مقاله ضمن معرفی صادقی افشار و عبدالرسول خیامپور و نیز بررسی دوره‌ای از تاریخ ایران، در قسمتی تحت عنوان ترجمه مجمع *الخواص* آمده است: مترجم از ترجمه مداخل فصول هشت گانه مقدمه و خاتمه‌ی کتاب چشم پوشی کرده و به خلاصه نمودن و بیان مطلب در چند سطر بسنده نموده است. نویسندگان این مقاله معتقدند که بسیاری از زیبایی‌های ادبی متن در همین مداخل و مقدمات نهفته است لذا ترجمه‌ی بخش‌هایی از مجمع *الخواص* که خیامپور از آن چشم پوشی کرده بود را در مقاله خود ذکر می‌نمایند که مقدمه، هشت مجمع و خاتمه را شامل می‌شود.³¹ همچنین در این مقاله آمده است: در بسیاری از موارد به رغم ادعای مترجم، ترجمه وفادارانه‌ای از متن ارائه نشده است. آنها برای اثبات ادعای خود ترجمه واژه‌ی "تازیکی" به واژه‌ی "ایرانی" را بیان داشته‌اند و آن را غلط می‌دانند. همچنین بیان داشته‌اند که حذف عناوین و القاب اشخاص و عبارات وصفی شهرها و جملات دعایی در قسمت‌های زیادی از ترجمه دیده شده و نشان می‌دهد که مترجم از پایداری به اصل ترجمه وفادارانه دور شده است. در جدول شماره 2 این مقاله مقایسه‌ی متن ترکی، ترجمه وفادارانه و ترجمه خیامپور آمده است.³²

5.3 م. اوزهان کوش اوغلو

در سال 2012 میلادی دانشجویی به نام م. اوزهان کوش اوغلو رساله‌ی مقطع دکتری خود در دانشگاه مرمره استانبول را به صادقی بیگ افشار و کتاب مجمع *الخواص* اختصاص می‌دهد. وی در سه صفحه از رساله‌اش³³ که به ترجمه‌ی مجمع *الخواص* به زبان فارسی اختصاص دارد ضمن معرفی کوتاه ترجمه اثر، ایراداتی به این ترجمه وارد می‌کند. او می‌نویسد خیامپور شرح حال صادقی را از کتاب دانشمندان آذربایجان تألیف محمد علی تربیت برداشته است که البته این ادعا پیش تر نیز توسط دیگران عنوان شده است. کوش اوغلو همچنین می‌نویسد: صورت هنری و ادبی که صادقی در کتابش استفاده کرده بود توسط مترجم و جهت فهم همگانی کوتاه و مختصر شده است. به گفته او مترجم در مقدمه و هشت مجمع کتاب دست به خلاصه نویسی زده است.³⁴ در جایی دیگر می‌گوید: مترجم فارسی این اثر؛ دکتر عبدالرسول خیامپور در انتهای کتاب، فهرست شاعران تذکره را آورده است. نام این شاعران بر اساس حروف الفباء زبان فارسی تنظیم گردیده و فهرست الشعرا نامیده شده است.³⁵

در واقع نگارنده‌ی این مقاله در رساله‌ی کوش اوغلو به اطلاعات تازه‌ای در مورد ترجمه‌ی کتاب مجمع *الخواص* دست نیافت زیرا انتقادات وی تکرار نقدهای دیگران است. اما به طور کلی رساله‌ی ایشان اثری ارزنده دربار‌هی تذکره مجمع *الخواص* و صادقی افشار به زبان ترکی محسوب می‌شود.

29 معانی، تاریخ تذکره‌های فارسی، 135.

30 سجاد حسینی، حسین میرجعفری، لقمان دهقان نیری، اهمیت تاریخی و نقد ترجمه مجمع *الخواص*، پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال یازدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان (1390) 67-85.

31 حسینی و دیگران، اهمیت تاریخی و نقد ترجمه مجمع *الخواص*، پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، 75-79.

32 حسینی و دیگران، اهمیت تاریخی و نقد ترجمه مجمع *الخواص*، 80.

33 M. Oğuzhan Kuşoğlu, "Sâdîkî-i Kitâbdâr'ın "Mecma'ü'l-Havâs" Adlı Eseri: İnceleme-Metin-Dizin" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 35-37.

34 Kuşoğlu, "Sâdîkî-i Kitâbdâr'ın", 36.

35 Kuşoğlu, "Sâdîkî-i Kitâbdâr'ın", 37.

نتیجه:

با نگاهی گذرا به فهرست مجمع‌الخواص می‌توان دریافت که این اثر تنها در جایگاه یک اثر ادبی قرار گرفته است بلکه با پرداختن به دوره‌ی مهمی از تاریخ ایران به عنوان یک اثر تاریخی نیز مورد استناد است. بعد از انتشار ترجمه مجمع‌الخواص، نقدهایی به آن وارد شده و حتی بعد از گذشت سالها از انتشار آن هنوز دیدگاه‌های انتقادی به این ترجمه وجود دارد. اما آنچه مسلم است وجود ترجمه‌ی یک اثر کمیاب حتی اگر دارای کاستی‌هایی باشد از نبود آن بهتر است. نقد و انتقاد خصوصاً در حوزه ادبیات، اصول و چارچوب مشخصی دارد. در نقد ادبی منتقد در مقام قاضی قرار نگرفته و نمی‌تواند صاحب اثر را متهم کرده یا حکم صادر کند. شایسته است که منتقد نظر خود را درباره‌ی چگونگی و بایستگی اثر در چارچوب اصول آکادمیک بیان کرده و مقبول‌تر است که در کنار نقد، پیشنهادهایی هم ارائه دهد. به گفته بزرگ ناموری: "برای ادبیات نقد در حکم وجدان است - وجدان اخلاقی"³⁶.

در این مقاله چنانکه دیده می‌شود احمد آتش؛ پژوهشگر ترک، از چارچوب نقد سالم خارج شده و خصوصاً در مقاله دوم خود به صراحت خیامپور را متهم می‌کند. احمد آتش در مقاله خود خیامپور را به دلیل نقص تکنیکی در تصحیح و عدم رؤیت تمام نسخ موجود خطاکار می‌داند، وی معتقد است که خیامپور در کار خود فقط از یک نسخه خطی استفاده کرده است در صورتی که باید همه نسخه‌ها را بررسی می‌نمود. اما قابل ذکر است که مشابه همین اتفاق درست مقارن با چاپ مجمع‌الخواص در سال 1948 میلادی، (زمانی که آتش نسخه *سندباد نامه‌ی ظهیری سمرقندی* را تصحیح می‌کند) برای ایشان روی داده و این پژوهشگر بزرگوار بدون بررسی نسخه خطی "تاشکند"، سندباد نامه را تصحیح و چاپ نموده است که کاستی‌هایی در تصحیح آن دیده می‌شود.³⁷ متأسفانه مقاله آتش بیشتر از اینکه یک نقد ادبی باشد یک مشاجره‌ی لفظی یا اعتراض به نظر می‌رسد. این نوع شیوه‌ی نقد از جانب یک آکادمیسین، خواننده را شگفت زده می‌کند. آتش با اینکه در مواردی بدون استناد به منبع خاصی، فقط نظر شخصی خود را عنوان می‌کند اما در برخی موارد، کاملاً در جای کلام و درست سخن گفته است، ولی متأسفانه چون شیوه‌ی نقد نادرست است در خوانش اول، خواننده را به شک و اطمینان می‌دارد.

از طرفی دیگر، همانگونه که در مقاله بیان شد؛ با استناد به ترجمه‌ی کتاب مجمع‌الخواص، بیان مترجم و نوشته‌های دیگران، واضح و میرهن است که خیامپور اصل راستی نگاری و وفاداری به متن را در ترجمه خود رعایت ننموده و همچنین برای کار پژوهشی خود، به هر دلیلی زمان لازم را صرف نکرده است. وی در تطبیق نسخ از برخی نسخه‌ها چشم‌پوشی کرده و اثری در تیررس انتقاد ارائه داده است. البته خیامپور دلایل خود را ذکر نموده و به هیچ عنوان این نواقص را کتمان نکرده است. اما در هر حال آنچه مسلم است باید‌های لازم در تصحیح و ترجمه این اثر صورت نگرفته و دست منتقدان را باز گذاشته است.

با این همه بدون شک تصحیح و ترجمه‌ی عبدالرسول خیامپور خصوصاً در آن برهه از تاریخ ایران، کاری بسیار ارزشمند و قابل تحسین است. باید اذعان داشت که بعد از گذشت سالیان دراز همچنان کتاب ایشان به عنوان یکی از منابع مهم ادبیات فارسی مورد استفاده‌ی نویسندگان و پژوهشگران قرار می‌گیرد. در آن سالها که علم، ادب و فرهنگ نوین در ایران به مثابه نهالی نوپا در حال رشد بود، جامعه ادبی و فرهنگی به چنین پژوهشگران فرهیخته‌ای نیاز داشته و آثار آنها در واقع آبیاری آن نهال شکننده بوده است. اینکه با تمام نواقص و کاستی‌ها ایشان چنین اثر گرانبهایی به جای می‌گذارد جای تشکر است اما با توجه به موج انتقادهای، اینگونه انتظار می‌رود که خیامپور کتاب را برای چاپ‌های بعدی تصحیح نموده و نسخه‌ی کامل تری برای آیندگان به یادگار بگذارد اما متأسفانه چنین چیزی اتفاق نیفتاده است. شاید هرگز پژوهشگران دیگر نیز به صرافت ترجمه دقیق‌تر و کامل تری از این اثر ارزشمند نیفتاده باشند، اما از نظر نگارنده‌ی این مقاله، مجمع‌الخواص ترجمه شده نیاز به بازنگری مجدد دارد.

36 عبدالحسین زرین کوب، نقد ادبی، ج 2 (تهران: انتشارات امیر کبیر 1361) 730.

37 جهت دانستن بیشتر رجوع داده می‌شود به مقاله نگاهی به چاپ تازه سندبادنامه ظهیری سمرقندی، نوشته مختار کمیلی؛ آینه میراث، دوره جدید، پاییز و زمستان 1384، شماره 30 و 31 ص. 248-239.

منابع:

- آژند، یعقوب. *مفاخر هنری ایران ج 7*، صادقی بیگ افشار، تهران: انتشارات امیر کبیر، 1386.
- تربیت، محمد علی. صادقی افشار، *مجله ارمان دوره دوازدهم*، شماره 16-21: (1310).
- حسینی، سجاد، حسین میرجعفری، لقمان دهقان نیری. اهمیت تاریخی و نقد ترجمه مجمع الخواص، *پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال یازدهم، شماره دوم، (1390): 67-86.
- خیامپور، عبدالرسول. *انتقاد بر انتقاد نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، دوره 4، شماره 1، (1329): 83-88.
- خیامپور، عبدالرسول. *تشکر و اعتذار نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، دوره 3، شماره 1، (1329): 96-98.
- خیامپور، عبدالرسول. *مجمع الخواص نشریه دانشکده ادبیات تبریز*، دوره ششم، شماره 1، (1333): 116-128.
- زرین کوب، عبدالحسین. *نقد ادبی ج 2*، موسسه انتشارات امیر کبیر، 1361.
- صادقی بیگ افشار. *تذکره مجمع الخواص ترجمه عبدالرسول خیامپور*. تبریز: چاپخانه اختر شمال، 1327.
- گلچین معانی، احمد. *تاریخ تذکره های فارسی ج 2*، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی، 1363.

Ateş, Ahmet. "Review of Review of Taḍkire-i macma' al-xawāṣṣ ba-zabān-I." *Oriens*. Sayı 3 (1950): 184-187.

Ateş, Ahmet. "Mecma' al-havâs." *Tarih Dergisi*. Sayı 5 (8) (1953): 183-187.

Hayyampur, A. "Mecma' al-havâs." *Oriens*. 6, (1953): 197-199

Kuşoğlu, M. Oğuzhan, "Sâdıki-i Kitâbdâr'ın "Mecma'ü'l-Havâs" Adlı Eseri: İnceleme-Metin-Dizin." *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, 2012.

Kutluk, İbrahim. "Türkolojiyi İlgilendiren Yayınlar Arasında İran'da", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 3 (2-3), (1948): 577-580.

Kaynakça/ References

Ajand, Y. Mafahere. *Honarı İran*. Haz. Sadeghi Bey Afshar, Celd 7, Tehran: Amir Kabir, 1386.

Tarbiat, M. A. "Sadeghi Afshar." *Macaleye Armagan*. Celd 12, Şomare 1, (1310): 16-21.

Hosseini, S, Mir Caferi H, Dehghan Nairi L. "Ahamiyate Tarihi va Nakde Mecma'ü'l Havas." *Pajoheş name Entekadie Moton*. Celd 2, Şomare 11, (1390): 67-86.

Hayyampur, A. "Taşakkor u E'tezar." *Macaleye Daneşkade Tabriz*. Celd 3, Şomare 19-20, (1329): 96-98.

Hayyampur, A. "Entekad bar Entekad." *Macaleye Daneşkade Tabriz*. Celd 4, Şomare 25-26, (1329): 83-88

Hayyampur, A. "Mecma'ü'l Havas." *Macaleye Daneşkade Tabriz*. Celd 6, Şomare 29, (1333): 116-128.

Zarrin'küb, A. H. *Nakde Adabi*. Celd 2, Tehran: Amir Kabir, 1361.

Sadeghi Bey Afşar. *Tazkare-i Mecma'ü'l Havas*. Hayyampur, A., Tebriz: Çaphane Ahtare Şomal, 1327.

Golçin Ma'ani, A. *Tarihi Tazkarehaye Farsi*. Celd 2, çape 2, Tehran: Enteşarate Ketabhaneye Sanai, 1363.

